
**Letter's Structure in Mehlis dafrehi
Composition**

Seyed Mohsen Mehrabi; PhD student, Persian Literature Department,
Humanity Faculty, Urmia

Mohammad Amir Obeidi Nia; Associate Professor, Persian Literature
Department, Humanity Faculty, Urmia University

Rahim Koushesh Shabestari ; Assistant Professor, Persian Literature
Department, Humanity Faculty, Urmia University

1. Introduction

In the early centuries after Islam, repetition in Iranian essay was not considered incorrect. In the middle of Gaznavi era, A. Esfarayeni translated court language from Arabic to Persian, and the prose of this time had remained simple without literary composition and scientific terminology and Arabic proverbs (Safa,2001:137 Part1). Simplicity of prose unintentionally entered literary texts. To this end, initial prose in Persian language had been original and without complexity. After this period, Iranian became interested in literary methodology and national history, and got acquaintance with science. Meanwhile, the scientific and religious terminology entered Persian poetry and prose. Iranian authors utilized Arabic words to shorten speech and to avoid repetition, in the 12th and 13th centuries, Sufism reached its climax. The prose of Sufistic books was simple too. In the second half of 13th century and afterwards Arabic words were common among scientific books in the field of medicine and astrology, and Arabic structure was employed; one of the principal features of texts of this period was the use of Persian and Arabic poetry, and Arabic proverbs in original texts were used for riming prose in text and this was the beginning of technical prose. After Mongol attack which lead Iran to destruction, Persian prose did not change for about one century and the descent of

Corresponding author.

E-mail: mohsen_mehrabi70@yahoo.com.

Date received: 03/11/2019

DOI: 10.22103/jll.2020.14933.2716

Date accepted: 06/07/2020

prose style was gradual. In these years (13th century), writing of history was common. With Baghdad's attack by Mongols, Arabic language disappeared, and science books started to be written in simple manner. In fact, Mongols, as the new governors for Iran, did not like phraseology and difficult prose (Bahar,2002:165.part3). Attention to the riming prose, pun, omission of verbs, etc disappeared, and simple prose prevailed over difficult prose. From early 8th century, deviation is seen in Persian literature. During Teimouri period, the style of writing nears conversation, but courtly authors continue old manners in correspondence. Their style is difficult and is a simulation of difficult prose (Safa,2001:201.part3).

2. Methodology

This research was done based on a laboratory research and references were gathered from many reference books in different libraries. Two contemporary texts were chosen. The first author is Meybodi (1515 AD) who was a judge during the Safavid era. He was a poet and had enough knowledge about Islam and Philosophy. His composition was one of the important books of this period. The other author is Tafreshi (970 AD). He is not famous in Persian literature. His letters are simple. Both books of the mention authors have important information about Iranian culture and society during Safavid era.

3. Discussion

One of the important types in literary texts, especially in Persian literature, is letter writing (correspondence). Although the background of letter writing in Iranian literature goes back to ancient times, it was mostly used after 13th century. Letter writing and composition were divided into two parts in Iran. One of them was written between friends, which is called friendly letter in literature. Another kind is written between kings or courtiers, which included historical events, depositions and appointments, victories and defeats in war, etc.; composition has also shown us kings' habits and society manners. Writers of letters tried to use literary content and purity of eloquence which would increase its importance.

During Safavid and Teimouri ages simple prose was common and some authors did not have enough scientific knowledge, and this

doomed structure to be omitted. Furthermore, some authors tried to write their letters based on previous period standards. As it could be seen, the composition of this period is divided into two types. One uses the new method and the other employs old method. Composition is one of the old types in Persian literature with a definite structure written in three parts: beginning, body, and ending. This study investigates letter structure in Meybodi and Tafreshi books.

Beginning

The beginning of a letter had several specialties. One of them is eulogy. Authors tried to have a great consideration for addressee via use of adjectives and description. These adjectives had two forms. One was simple adjectives, and the other was compound adjectives. These adjectives were proportional with the occupation of the addressee. For example, when the writer composed a letter to a judge, he used words which were connected with justice (Meybodi,1997:61), and he used mostly compound adjectives (Meibody,1997:121). Tafreshi, however, does not pay attention to the occupation of addressee. In fact, he uses the same adjective for beginning a letter (Tafreshi,2011:18).

Text

In friendly letters, which are included in both books, the authors are interested in virtually paying the addressee a visit, and ask about his health. Meybodi writes simple texts as the body in his letters, but he uses Qur'an and literature. He describes his sadness at his separation from the addressee (Meibodi,1997:44). Unlike Meybodi, Tafreshi considers letters body as important. In fact, he uses literary elements in the body of a letter. This part of Tafreshi's letters is longer than other parts (Tafreshi,2011:31).

Ending

The finishing of letters had two sections. Firstly, the author repeats the main subject in this part. Secondly, he prays for the addressee. These prayers are of two kinds. Some of them are Arabic and others are Persian. Meybodi uses Arabic prayers in the end of letters (Meibody,1997:71). He adjourns his letter with Persian prayers such as on page 121. Tafreshi uses Arabic and Persian prayers too. For

example, he uses Arabic on page 37, and Persian on page 75.

4. Conclusion

As it was mentioned above, in the researcher's point of view letters had three sections including beginning, body, and ending.

Results show that Meybodi was following previous methods. He used Arabic and Farsi prayers in the beginning part of his letter and wished for longness in his addressing. In fact he tried to show his capability in writing in the beginning of letters. He used simple and compound adjectives, and this method was different from Meybodi. Tafreshi tried to write letters in the new method. In fact, in his letters, one can not see limits between the beginning and the ending of letters. He omitted simple and compound adjectives and tried to create a text which was different from others. One can say that Meybodi is one of the last authors who have written their letters based on a three-part structure. Meybodi uses new adjectives for everyone. He avoids repetitious adjectives; these adjectives conform with the occupation of the addressee. On the other hand, Tafreshi does not pay attention to the occupation of the addressee. Sometimes, Meybodi uses Arabic and Persian poems in the beginning section of letters. This manner has an old record in Iranian letters. Tafreshi uses poems in the first part of his letters, but they are few in number. The subject of letters is an expression of devotion.

In the ending of letters, authors try to recapitulate the main parts of their statement. This part includes prayers. In fact, authors pray for the addressee. The authors write similarly in this part.

Keywords: Composition, Structure, Comparison, Meybodi, Tafreshi.

References [in Arabic]:

.... *nn.* (2005). Trans M. E. Qomsheie. Qom: Alhadi press.

References [in Persian]:

Baqdadi, M. (2006). *Al Tavasol Ea Tarasol*, Edited by A. Bahmanyar. Tehran: Asatir press.

Dorpar, M. and Qavam. A. and Fotouhi, M. and Hashemi, M. (2012). "Stylist and classification in Persian litter". *journal of expert in stylist in poem and pros.* 5 (1), 47 – 66.

- Fayaz, A. (2010). "Knowege of Meibodi in historical". *journal in Isfahan university*. 2 (3). 93- 115.
- Gavan, E. (2001). *Manazer Al Ensha*, Eited by M. Madankan. Tehran: Academy of language and literature.
- Jahadi, S. A. (2014). "Tarasol in Teimory era". *Kohan name of Persian literature*, 5 (2), 75 – 98.
- Khatibi, H. (2007). *Prose in Persian literature*. Tehran: Zavar press.
- Khaqani, A. (2005). *Composition*. Eited by M. Rowshan. Tehran: University of Tehran press.
- Meibody, HH. (1997). *Composition*. Edited by N. Forouhar. Tehran: Noqte press.
- Mihani, M. (2010). *Ceremony of secretary (clerk)*. Edited by A. Nahvi. Tehran: University press.
- Safa, Z. (2001). *A History of Persian literature*, part one. Tehtan: Qoqnous press.
- Shamisa, S. (1997). *Stylistics*. Tehran: Mitra press.
- Soleimani (2009). *Composition*. Edited by Jafaryan. Tehran: Library and museum in Iranian Mjlis press.
- Tafreshi, M. H. (2011). *Composition*. Research and Edited by M. Bahram Nezhad. Tehran: Library and museum in Iranian Mjlis press.
- Vahed, A. (1999). "Composition Persian from past to six sentury". *Tabriz university journal*. 121 – 166.
- Vatvat, R. (2004). *Letters of Vatvat*. Edited by Q. Tuiserkani. Tehran: University of Tehran press.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۳، دوره جدید، شماره ۴۷، بهار و تابستان ۱۳۹۹

تطبیق ساختاری ارکان نامه در منشآت میبدی و تفرشی (علمی - پژوهشی)*

سید محسن مهربانی^۱، دکتر محمدامیر عیبدی نیا^۲، دکتر رحیم کوشش شبستری^۳

چکیده

ترسل و انشاء یکی از گونه‌های ادبی کهن در ادب فارسی است و از گذشته دارای ساختاری مشخص بوده که در آن بخش‌های سه گانه صدر، متن و انجام نامه مطابق با قواعد خاصی نوشته می‌شده است. در دوره‌های صفوی و تیموری که نثر ساده رایج شد و بیشتر نثرنویسان دانش و معلومات نویسندگان دوره قبل را نداشتند، استفاده از این ساختار معین فراموش گردید. با وجود این، تعدادی از منشیان این دوره می‌کوشیدند که نامه‌ها را به سیاق دوره قبل بنویسند. این مقاله به بررسی و مقایسه ساختار نامه در منشآت میبدی و تفرشی، دو تن از منشیان نیمه اول دوره صفوی، می‌پردازد. برآیند پژوهش نشان می‌دهد که میبدی در تقسیم‌بندی ساختار نامه به شیوه نویسندگان دوره قبل عمل می‌کند. استفاده از دعای فارسی و عربی و نعت‌های مفرد و مرکب در صدر نامه و دعای طول عمر مخاطب و نیز تأکید بر متن نامه در قسمت پایان آن مطابق شیوه نویسندگان دوره قبل است و از این نظر می‌توان گفت که میبدی از آخرین پیروان سبک ساختار سه گانه در منشآت فارسی است. اما تفرشی از جمله نویسندگانی است که توجه چندانی به سبک و سیاق نامه‌نگاری دوره قبل ندارد و مرز بین آغاز نامه و متن آن به وضوح مشخص نیست.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۳۹۹/۰۴/۱۶

تاریخ ارسال مقاله : ۱۳۹۸/۰۸/۱۲

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ارومیه. (نویسنده مسئول)

Email: mohsen_mehrabi70@yahoo.com.

۲- دانشیار دانشگاه ارومیه.

۳- استادیار دانشگاه ارومیه.

DOI: 10.22103/jll.2020.14933.2716

واژه‌های کلیدی: منشآت، ساختار نامه، تطبیق، میدی، تفرشی.

۱- مقدمه

در ادبیات فارسی و از ابتدای قرن پنجم تا انتهای قرن هفتم و پیش از حمله مغول، نامه‌ها و منشآت دیوانی و اخوانی دارای ساختار مشخصی بودند. نویسنده نامه با تقسیم نوشته خود به سه بخش آغاز، متن و انجام در یک چارچوب خاص قلم می‌زد. هر یک از ارکان سه گانه نامه ویژگی‌های خاص خود را داشتند. آغاز نامه شامل عنوان و نعت و دعا برای مخاطب می‌شد. متن نامه موضوع اصلی نوشته را دربرمی‌گرفت. انجام نامه نیز غالباً با دعاهایی به زبان عربی و یا فارسی همراه بود.

در عهد تیموری و صفوی نثر ساده در ایران رایج شد، اما این به معنی فراموش کردن نثر فنی نبود و منشیان درباری برای نشان دادن فضل و دانش خود از شیوه آثاری چون ظفرنامه و وصاف تقلید می‌کردند. تمایل به عربی‌نویسی، تکرار تعارفات، تکلفات بارد، آوردن شعرهای سست، افراط در مدح و چاپلوسی و... نثر دوره صفوی را از رونق انداخت. توجه به سبک و سیاق نویسندگان دوره قبل، تقلید صرف یا تقلید همراه با ابداع از ویژگی‌های اصلی نثر منشیانه این دوره است. در واقع می‌توان چنین گفت که تعدادی از منشیان این دوره با تکیه بر سبک و سیاق نامه‌نگاری در دوره گذشته شیوه ساختار سه گانه منشآت را حفظ کردند و گروهی دیگر از نویسندگان مسیر ابداع را انتخاب نمودند. در این مقاله به بررسی و تطبیق ساختار نامه‌های دو تن از نویسندگان عصر صفوی می‌پردازیم تا میزان پیروی از سبک نامه‌نگاری دوره قبل را در آن‌ها بررسی کنیم. میدی و تفرشی هر دو از منشیانی هستند که نامه‌های دیوانی و اخوانی می‌نویسند و از فضل و دانش بهره برده‌اند.

۱-۱- بیان مسئله

منشآت و ترسل به عنوان یکی از شاخه‌های اصلی نثر فارسی همواره مورد توجه نویسندگان و منتقدان بوده و در گذر زمان دستخوش تغییرات شده است، به گونه‌ای که سبک و سیاق نامه‌های درباری و اخوانی در هر دوره‌ای با دوره‌های دیگر متفاوت است.

از آن‌جا که در دوره صفوی سبک نگارش ادبی و متون نثر تغییر می‌کند، بررسی شیوه نگارش نامه‌ها و میزان تاثیرپذیری آن‌ها از نویسندگان دوره قبل می‌تواند تقلید، ابداع و فضل و دانش نویسندگان را نشان دهد. مسئله اصلی این پژوهش بررسی و مقایسه ساختار و ارکان نامه در منشآت میبدی و تفرشی و میزان تقلید و یا ابداع آن‌ها است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

پیش از این، پژوهش‌های متعددی درباره منشآت در زبان فارسی نوشته شده است. این پژوهش‌ها بیشتر به سبک نامه‌ها توجه کرده‌اند و کوشیده‌اند به معرفی کلی و سبک‌شناختی نمونه‌های بازمانده از این گونه ادبی پردازند. از جمله، سید امیر جهادی (۱۳۹۳) در مقاله «ترسل در عصر تیموری» ضمن برشمردن جریان کلی کتابت و دبیری در این دوره، به معرفی محتوایی و سبکی آثار ممتاز انشایی در این عصر می‌پردازد و نمایی کلی از کتابت این دوره را نشان می‌دهد. هادی حیدری‌نیا، نوشین لاری‌پور و خدیجه پاک‌سرشت (۱۳۹۶) در مقاله «سیر تکاملی منشآت در ادبیات فارسی» بعد از بیان این نکته که نتیجه تفنن و هنرنمایی دبیران به رواج نثر فنی منجر می‌شود، سیر تاریخی این نوع ادبی را از پیش از اسلام بررسی می‌کنند. در مقاله «بررسی سبکی نثر ترسل و انشا در عصر صفوی با تأکید بر نامه نامی» (۱۳۹۳) از حمید رضایی، محمدابراهیم ایرج‌پور و زهرا نوربخش، پس از بررسی کلیات سبک نامه‌ها در این دوره، سبک کتاب نامه نامی از خواند میر بر اساس دیدگاه ادبی زبانی مورد بررسی قرار گرفته است. اسدالله واحد در مقاله مفصل «ترسل و انشای فارسی از آغاز تا قرن ششم» (۱۳۷۸)، ویژگی‌های دیوان رسایل اعم از زبان، سبک، دبیران نامدار و... را در دوره‌های طاهریان، صفاریان، آل سامان، آل بویه، زیاریان و غزنویان مورد بررسی قرار می‌دهد. ایشان در بخش دوم مقاله خود به شکل‌شناسی نامه‌ها می‌پردازد و چگونگی آغاز و انجام نامه‌های سلطانی و دیوانی و نیز مکاتب اخوانی را بررسی می‌کند. پرویز عادل (۱۳۸۰)، در مقاله با عنوان «منشآت میبدی» موضوع نامه‌ها را بررسی کرده است. پایان‌نامه‌هایی چون «ساختار دستوری منشآت خاقانی» (۱۳۸۹) از آمنه حیدری و توصیف ساختار دستوری منشآت قائم مقام فراهانی (۱۳۸۹) از پریسا اکبری‌نیا به محور زبانی در سبک‌شناسی پرداخته‌اند. حیدر قلی

زاده در پایان‌نامه با موضوع «نقد و بررسی منشآت قائم مقام» (۱۳۷۲) پس از بیان زندگی‌نامه و شخصیت سیاسی - اجتماعی قائم مقام، ویژگی‌های زبانی و صنایع لفظی و معنوی را در متن منشآت بررسی کرده و در پایان تأثیرپذیری قائم مقام را از آیات، احادیث، اشعار و امثله عربی و فارسی نشان می‌دهد.

شاید بتوان گفت که پس از دکتر حسین خطیبی در کتاب *فن نثر در ادب پارسی* که به صورت کلی ارکان نامه‌های فارسی را معرفی کرده است، مقاله اسدالله واحد یکی از معدود پژوهش‌هایی است که در آن ارکان نامه و ویژگی‌های آن در سه بخش آغاز، متن و انجام مورد بررسی قرار گرفته است. با این حال در این پژوهش شواهد مصداقی ارکان نامه ذکر نگردیده است.

همچنان که ملاحظه می‌شود تا کنون مطالعه موردی و مشخصی در مورد ساختار نامه‌ها صورت نگرفته، به همین علت پژوهش پیش‌رو قصد دارد، به بررسی و مقایسه ساختار و ارکان نامه در منشآت میبدی و تفرشی بپردازد و نمونه‌هایی از اصلی‌ترین مصادیق آن را معرفی نماید.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

از آن‌جا که نامه‌ها بیانگر بخشی از فرهنگ ایران هستند و مسائل تاریخی، سیاسی و اجتماعی را بدون واسطه بیان می‌کنند، مطالعه و نقد محتوای نامه‌ها اعم از اخوانی و دیوانی اهمیت بسیار دارد. بررسی ساختار نامه‌ها در دوره‌های مختلف، استفاده از آرایه‌های لفظی و معنوی، اطناب در کلام، نوع تقاضا و مدح و... می‌تواند نشان‌دهنده شخصیت و دانش نویسنده و البته میزان تأثیرپذیری و تقلید او از دیگران باشد.

۲- بحث

منشآت میبدی نوشته امیرحسین قاضی میر بن معین‌الدین حسینی میبدی، ادیب و ریاضی‌دان و حکیم قرن دهم هجری و از شاگردان جلال‌الدین دوانی است. وی در شعر مهارت داشته و منطقی تخلص می‌کرده و علاوه بر این حکیمی مشایی نیز بوده که به عرفان و سلسله‌های تصوف نیز گرایش داشته است. دلیل انتخاب منشآت وی این است

که در ابتدای دوره صفوی می‌زیسته و این دوره یکی از سرفصل‌های تغییر و تحوّل در ادبیات فارسی است. منشآت میبدی شامل ۱۱۲ نامه در موضوعات مختلف است که مخاطبین متفاوت چون میرعلیشیر نوایی، شیخ محمد لاهیجی، زین‌الدین علی فربدی و... دارد. میبدی به نوشته‌هایش از دیدگاه نامه‌های حکومتی و اداری ننگریسته است، زیرا این قسم از نامه‌ها مستلزم داشتن منصب درباری است. مجموعه نامه‌های او که اغلب از نوع اخوانی و فاقد جنبه رسمی می‌باشد، آینه تمام‌نمای زندگی شخصی اوست. در واقع می‌توان منشآت او را بیشتر شخصی و حسب‌حال‌گونه دانست (جهادی، ۱۳۹۳: ۷۹). منشآت میبدی مسائل مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی را شامل می‌شود. موضوعات مهم و محوری این کتاب را به طور کلی می‌توان به شرح زیر فهرست کرد: اشاره به روابط متقابل شخصیت‌های سیاسی، کیفیت سلوک آن افراد، اشاره به وقایع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمان مؤلف، شرایط شخص قاضی و شرایط و کیفیت منصب قضاوت از نظر مذهب شافعی، اظهار تأسف از اوضاع اجتماعی زمانه و همچنین شکایت از مردم دون پایه، توجه به مبادی و اصول فلسفه و عرفان در حکمت اسلامی (فیاض انوش، ۱۳۸۹: ۹۸). میبدی خود گردآورنده نامه‌هایش بوده است به همین علت در ترتیب نامه‌ها دقت داشته است. منشآت میبدی در سال ۱۳۷۶ با تصحیح دکتر نصرت‌الله فروهر توسط دفتر نشر میراث مکتوب منتشر شده است.

منشآت تفرشی نوشته محمد بن حسین فضل‌الله حسینی تفرشی (ف. ۱۰۴۱ق.) از منشیان دوره صفوی است که در علوم عقلی و شرعی از معلومات کافی برخوردار بوده است. مطابق گفته صاحب‌عالم آرای عباسی، تفرشی سال‌ها شاگرد میرزا ابراهیم همدانی بوده و این همدانی بر حکمت و علوم عقلیه تسلط داشته است. تفرشی دارای طبع شعر بوده و به نظر می‌رسد تعدادی از ابیات استفاده شده در رسایل او از سروده‌های خودش باشد. نامه‌های وی به دو دسته اخوانی و دیوانی تقسیم می‌شوند. این نامه‌ها بیشتر اخوانی است و فقط پنج فقره آن دیوانی محسوب می‌شود. نامه‌های دیوانی او در زمان شاه عباس اول تنظیم و ارسال شده‌اند. مخاطب دو نامه، پادشاه عثمانی و مخاطب سه نامه دیگر اکبرشاه و جهانگیر پادشاهان هند هستند. این نامه‌ها حاوی مناسبات سیاسی صفویان با امپراتوری عثمانی و گورکانیان هند است که اطلاعات ارزشمندی در زمینه تاریخ اجتماعی، سیاسی و

ادبی ایران در سده ۱۱ هجری به دست می‌دهند. تفرشی در نامه‌های اخوانی به عنوان یک شخصیت غیر وابسته به حکومت، مناسبات اخلاقی جامعه و رفتار رجال سیاسی را مورد نقد قرار می‌دهد که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: در هم‌شکستگی اخلاقی در مناسبات اجتماعی و اداری افراد که سبب مطامع سوداگرایانه، بازار خیانت و ظلم بر یکدیگر در جامعه می‌شود. اعتراض به بعضی از نامداران حکومتی به دلیل بی‌توجهی آن‌ها نسبت به رعایت قوانین شریعت و امساک از شرب خمر و گوش فرا دادن به آواز و موسیقی، انتقاد از دستگاه حکومتی صفوی به جهت واگذاری امور دیوانی به کسانی که از تجربه و دانش کافی بهره‌مند نبوده‌اند.

آنچه در این مجال، مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت، بررسی ساختار فنّ ترسل و ارکان نامه‌نگاری در مکاتیب و نوشته‌های این دو منشی عصر صفوی است که بیشتر بر روی اخوانیات آن متمرکز می‌گردد.

۲-۱- ارکان نامه

در بررسی ساختار و ارکان کلی نامه‌نگاری در ادب فارسی می‌توان پیش و پس از حمله مغول را مبنای کار خود قرار داد. در واقع از نیمه اول قرن پنجم تا پایان قرن هفتم دوره اول نامه‌نگاری است. تا این زمان ساختار و ارکان اصلی مکاتیب به سه بخش اصلی آغاز (صدر) نامه، متن و انجام نامه تقسیم‌بندی می‌شود. قسمت اول یعنی صدر نامه، شامل عنوان نامه و لقب مخاطب می‌شود که دعا برای او را نیز شامل می‌شود. متن نامه، موضوع و هدف از نگارش آن را شامل شده و مواردی چون شرح اشتیاق و یا گله از بی‌وفایی را هم در برمی‌گیرد. در واقع مهم‌ترین قسمت نامه، متن است. موضوعاتی چون شکر و شکایت، عتاب، استعفا، مشاوره، دعوت، تهنیت و تعزیت و... در متن نامه بیان می‌شوند. بیرون شدن از نامه و انجام آن نیز غالباً با عبارت‌ها و دعاهایی به زبان عربی و گاه فارسی همراه است. در این دوره مشخص، ساختاری معین و محدود برای نگارش سه بخش اصلی نامه‌ها تدوین شده است. یکی از نویسندگان مشهور و معتبر در فنّ ترسل، بهاء‌الدین بغدادی است که مطابق گفته عوفی، رسالاتش بحری است مملو از دُرر معانی... که گذشتگان را در خجل انداخته است و آیندگان را در تکاپوی طلب افکنده. مجموعه منشآت او در زمره بهترین

منشآت مترسّان فصیح قدیم است (صفا، ۱۳۸۰: ۱ / ۳۶۰). بغدادی، در فصل مقدمه مانندی که بر کتاب *التوسل الی الترسّل* می نویسد ضمن اشاره به سبک‌های مختلف چون سخن فصیح بدون تکلف و یا استفاده از نثر فنی در نامه‌نگاری، تأکید می‌کند که شیوه بعضی از نویسندگان این گونه است که در مطلع یا مقطع سخن از ترصیع و تسجیع استفاده می‌کنند (بغدادی، ۱۳۸۵: ۹). این سخن از بغدادی نشان دهنده اهمیت ارکان سه‌گانه نامه در نزد وی و مترسّان و دبیران است. از ویژگی‌های سبکی این اثر می‌توان به وفور واژگان و عبارات عربی و استفاده از آیات قرآن و احادیث اشاره کرد که در دوره‌های بعد بسیار مورد توجه منشیان و نویسندگان قرار می‌گیرد. از دیگر منشیان و مترسّان معروف می‌توان به علی بن احمد الکاتب اشاره کرد که *عتبة‌الکتبة* او را از جمله سرمشق‌هایی شمرده‌اند که مطالعه آن بر مترسّان واجب و لازم است (صفا، ۱۳۸۰: ۱ / ۳۵۹). نامه‌های وی مصنوع و آراسته به سجع و مقرون به اطناب و در نهایت سلاست است. استفاده از القاب و عناوین پی در پی و جملات دعایی مکرر یکی از عوامل اصلی اطناب در *عتبة‌الکتبة* است که در دوره‌های بعدی مورد تقلید قرار می‌گیرد. در سال‌های بعد کتاب‌هایی در آموزش انشاء و طبقه‌بندی انواع نامه‌ها و ارکان نامه تألیف شد که از آن جمله کتاب *آیین دبیری* است. محمد بن عبدالخالق میهنی (قرن ششم)، در کتاب *آیین دبیری* با توجه به جایگاه مخاطب و تقسیم بندی آن به سه طبقه عالی، دوم و سوم نمونه‌هایی متعدد از شیوه‌های نگارش صدر، متن و انجام نامه را ارائه می‌دهد. حسین خطیبی نیز در کتاب *فنّ نثر در ادب پارسی* با دیدی منتقدانه و با توجه به مسائل سبک‌شناسی به بیان ویژگی‌های ساختار نامه تا پایان قرن هفتم می‌پردازد. با روی کار آمدن حکومت صفوی که منجر به تغییر مذهب، تغییر دستگاه و شیوه حکومت می‌گردد، تغییر در سبک و سیاق آثار ادبی اعم از شعر و نثر نیز دیده می‌شود. تعدادی از نویسندگان از شیوه رایج دوره گذشته استفاده می‌کنند و گروهی نیز با تغییر سبک و نگاه از روش‌هایی جدید و غالباً ساده‌تر بهره می‌گیرند.

۲-۱-۱- صدر نامه

یکی از ویژگی‌های مهم در صدر نامه، عنوان و مخاطب آن و بررسی رعایت مقتضای حال مخاطب و شیوه نگارش صدر نامه است. نویسنده باید در مخاطب قرار دادن پادشاهان

و وزرا، عالمان دینی و قاضیان و دوستان و اخوان، جایگاه علمی و حکومتی آن‌ها را مدّ نظر قرار دهد (ن.ک. واحد، ۱۳۷۸:۱۴۸).

در صدر نامه، عنوان و نعت مخاطب بیان می‌شود که از یک دیدگاه به دو بخش مفرده و مرکبه تقسیم می‌گردد. عناوین و نعوت مفرده به این گونه هستند که نویسنده، لقب اصلی مخاطب را بدون یاء و یا همراه با یاء نسبت ذکر می‌کند. مانند: عماد الملة و الدینی (خطیبی، ۱۳۷۵:۳۲۵). گاهی نیز عناوین و نعوت به صورت مرکبه می‌آیند که خود اقسامی دارد (خطیبی، ۱۳۷۵:۳۲۶)، مانند به کار بردن یک مضاف‌الیه چون خاقان معظّم (وطواط، ۱۳۸۳:۱۰۹)، از اقسام دیگر عناوین و نعوت می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- وصف مضاف مانند: بقية السلالة الطاهرة (خطیبی، ۱۳۷۵:۳۲۶).
- آوردن چند صفت پیاپی مانند: ملک رحیم مشفق (خاقانی، ۱۳۸۴:۲۶۲).
- عطف واحد به مضاف مانند: سید الملوک و السلاطین (خطیبی، ۱۳۷۵:۳۲۶).
- عطف متعدد مانند: جلال الدنيا و الدولة و الدین (خاقانی، ۱۳۸۴:۲۶۲).
- جار و مجرور بعد از مضاف‌الیه مانند: سید الامراء فی العالم (خطیبی، ۱۳۷۵:۳۲۶).
- فاصله شدن نعت بین جار و مجرور و مضاف‌الیه مانند: سید الامراء الاشراف فی العالمین (خطیبی، ۱۳۷۵:۳۲۶).

۲-۱-۲- متن نامه

اخواتیات دارای بخش‌ها و مضامین متعدد است. در نامه‌های اخوانی پاسخ نامه مخاطب داده می‌شود و یا نویسنده انتظارات و خواسته خود را بیان می‌کند. شرح اشتیاق، گله از هجران، شکایت از کسی و یا گزارش اوضاع و احوال به مخاطب نیز از دیگر مضامین اصلی اخواتیات است (درپر و همکاران، ۱۳۹۱:۵۲). خاقانی از اشتیاق دیدار شرف‌الدین سخن می‌گوید: بالله که اشتیاق خادم به دریافت خدمت، که سعاده الدارین بدان منوط است، سر به اقصی الامد و المدى باز نهاده است (خاقانی، ۱۳۸۴:۲۱۵). مثال‌های دیگر:

در باب عیادت از بیمار: حقاً که تا استماع افتاده که مزاج شریف از جانب اعتدال به سر حدّ اعتزال مایل شده، جان در التهاب و دل در اضطراب است (سلیمانی، ۱۳۸۸:۷۹).

در تبریک عید: قدم عید سعید بر جناب اعتضادی همایون باد، و روزگارش به نشاط و خرمی مقرون (سلیمانی، ۱۳۸۸:۷۹).

۲-۱-۳- انجام نامه

انجام و ختم نامه با توجه به موضوع و طبقه مخاطب نامه تغییر می‌کند. مثلاً اگر موضوع نامه، وصیت یا خواهش باشد، نویسنده امید خود برای اجابت خواسته را بیان می‌دارد. چنین حالتی را غالباً در اخوانیات نیز می‌بینیم. برای ذکر نمونه، رشید و طواط می‌گوید: و بنده گوش و هوش به راه نهاده است تا از آن مستقر جلال و مرکز اقبال چه مثال صادر گردد (وطواط، ۱۳۸۳: ۱۲۶)، در موارد دیگر هم به همین شیوه، نوع ختم نامه متغیر خواهد بود. اما یکی از ویژگی‌های ختم نامه و در واقع جملات آخر نامه این است که غالباً با دعا همراه است. نویسندگان نامه معمولاً آخرین جمله نوشته خود را به دعا برای طول عمر و تداوم قدرت مخاطب اختصاص می‌دهند. این جملات دعایی که بدون هیچ فاصله پس از آخرین رکن نامه ذکر می‌شوند، گاه جمله مختصر عربی هستند. نمونه از خاقانی: والله ببقی مجلس سیدنا الصدور الامام... (خاقانی، ۱۳۸۴: ۲۷۷). گاهی نیز ادعیه مفصل و مختصر به زبان فارسی هستند. مانند سایه همایون بر سر عالمیان ابد الدهر پاینده باد. در مواردی نیز نامه با عبارات عربی در بیان تاریخ صدور مکتوب و حمد و نعت به پایان می‌رسد (خطیبی، ۱۳۷۵: ۴۲۲).

۲-۲- ارکان نامه در منشآت میبدی و تفرشی

بعد از اینکه با ارکان سه گانه نامه نگاری در دوره‌های قبل آشنا شدیم، این پرسش مطرح می‌شود که در صدر، متن و انجام نامه‌های این دوره به ویژه در منشآت میبدی و تفرشی که نگارش آن‌ها به عهد صفوی برمی‌گردد، نویسندگان تا چه حد به رعایت ساختار نامه‌های سده‌های ماقبل خود پایبند هستند. آیا نویسنده این دوره نیز مانند نویسندگان سده هفتم و هشتم، قبل از به کارگیری لقب خاص مخاطب، عناوین و نعوت خاص را نیز به شیوه‌ای مبالغه آمیز برای تفخیم و بزرگداشت مکتوب‌الیه به کار می‌برد؟ (ر.ک. خطیبی، ۱۳۸۵: ۳۲۳) نعت و عنوان این دوره به همان شیوه مرسوم در مکاتیب زبان عربی است یا نویسنده آن‌را به شیوه فارسی زبانان و یا تلفیقی از فارسی و عربی به کار می‌برد؟ (خطیبی، ۱۳۷۵: ۳۲۷) چنین پرسش‌هایی در ساختار انجام نامه‌ها هم مطرح است.

استفاده از آیات قرآنی و احادیث، اشعار فارسی و عربی و نیز توجه به جایگاه مخاطب از دیگر موارد مورد توجه در ساختار نامه‌های این دوره است.

۲-۲-۱ صدر نامه

۲-۲-۱-۱ میبیدی

در منشآت میبیدی که شامل ۱۱۲ نامه است مخاطب تقریباً ۲۰ نامه مشخص نیست. در مواردی نیز از عناوین عمومی استفاده می‌شود.

میبیدی در صدر نامه‌هایش با توجه به جایگاه مخاطب و مقتضای حال از شیوه‌های متعددی بهره می‌گیرد. در مورد استفاده از توصیفات و صفات نیز همین شیوه یعنی عدم استفاده از یک نهج و روش خاص را مبنای کار خود می‌کند. مطابق این شیوه کلی که القاب و نعوت را متناسب با شغل و جایگاه مخاطب ذکر می‌کنند (واحد، ۱۳۷۸: ۱۴۸)، در مواردی توصیفات اولیه را با توجه به جایگاه و نام مخاطب می‌نویسد. مثلاً وقتی مخاطبش قاضی امام‌الدین است می‌نویسد: «تا سعد اکبر ... به حکم قضا، قاضی است» (میبیدی، ۱۳۷۶: ۶۱).

دعا را نیز با توجه به نام مخاطب می‌آورد. برای نمونه وقتی مخاطبش نورالدین نام دارد می‌گوید: اللهم كما جعلته نوراً يهتدى به ... (میبیدی، ۱۳۷۶: ۱۳۳).

میبیدی در زمینه استفاده از نعت مفرد، نعوت را غالباً بدون یاء نسبت به کار می‌برد و توجهی خاص به لقب اصلی مخاطب دارد. مثلاً در نامه به شیخ شرف‌الدین ابواسحاق، او را شرف طریقه و الدین (میبیدی، ۱۳۷۶: ۷۳) می‌خواند. در خطاب قرار دادن غیاث‌الدین ابواسحاق تبریزی از نعت مفرد غیاث‌الملّة و الدین (میبیدی، ۱۳۷۶: ۶۸) استفاده می‌کند. از موارد دیگر اینگونه نعت می‌توان به نعوت زیر اشاره کرد: زبده ارباب المعارف (میبیدی، ۱۳۷۶: ۵۱)، منشی الدقائق و مفیدها (میبیدی، ۱۳۷۶: ۷۱)، حضرت العلامة الآفاق (میبیدی، ۱۳۷۶: ۴۳)، عمده ارباب ادراک (میبیدی، ۱۳۷۶: ۱۰۵) و ...

از موارد دیگری که به نام و حرفه و منصب مخاطب توجه ندارد می‌توان به نعوت مفرد بدون یاء نسبت اشاره کرد: درویش بی‌غرض (میبیدی، ۱۳۷۶: ۸۳)، جناب شریعت شعار (میبیدی، ۱۳۷۶: ۷۶) و حضرت ارشادپناه (میبیدی، ۱۳۷۶: ۸۲).

باید توجه داشته باشیم که میبدی بر خلاف منشیان دوره اول (قرن‌های پنجم و ششم) که عناوین و نعوت را مفرده می‌آوردند (ن.ک. خطیبی، ۱۳۸۶:۳۲۵)، بیشتر از نعت‌های مرکب استفاده می‌کند و همچنان که گفته شد نوع اول نعت مرکب، به کار بردن یک مضاف‌الیه است. البته وی با توجه به ساختار نثر فنی که یکی از ویژگی‌های اصلی آن اطباب است، توجه چندانی به این نوع از نعت ندارد و نعوت مرکب را غالباً با تعدد مضاف‌الیه به کار می‌برد. استفاده از دو مضاف‌الیه مانند: عالی جناب اخوت مآب (میبدی، ۱۳۷۶:۱۲۱)، حضرة القدسیة الابویة (میبدی، ۱۳۷۶:۱۷۵)، کافی مهام الانام (میبدی، ۱۳۷۶:۲۲۶)، اکمل ارباب السیادات (میبدی، ۱۳۷۶:۸۷).

نویسنده در صدر منشآتش بیشتر از تعدد اضافات استفاده می‌کند. مانند:

- جناب حقایق مآب دقایق قباب، زبده ارباب المعارف الذوقیه، عمده اصحاب اللطایف الشوقیه (میبدی، ۱۳۷۶:۵۱)، حضرت نقابت منقبت صدارت مرتبت (میبدی، ۱۳۷۶:۲۳۵)، وارث اعمار قضاة اسلام. (میبدی، ۱۳۷۶:۸۰)

در منشآت میبدی، استفاده از وصف در عنوان نامه و نعت مخاطب اندک است و مواردی چون کلک مشکبار گوهرنثار (میبدی، ۱۳۷۶:۷۶) و طایر بلندپرواز (میبدی، ۱۳۷۶:۶۸) نادر هستند.

از اقسام دیگر عناوین و نعت، عطف واحد به مضاف است که یکی از رویکردهای اصلی میبدی نیز می‌باشد. مواردی چون: *مجموعه مقالات فرهنگی*
اعلی حضرت امامت و جلالت شاهی (میبدی، ۱۳۷۶:۲۰۴)، ناشر مباشر الرافه و المحبة (میبدی، ۱۳۷۶:۲۲۶). گاهی این عطف در عبارت‌های فارسی می‌آید: زبده عناصر و نجوم، قیاض معارف و علوم... مزین صحایف لیل و نهار (میبدی، ۱۳۷۶:۶۸). گاهی نیز یک واحد به چند مضاف عطف می‌شود مانند طایر بلندپرواز عالم نفوس و عقول (میبدی، ۱۳۷۶:۶۸). البته از عطف متعدد در این نامه‌ها زیاد استفاده نمی‌کند و مواردی چون ماحی آثار الجود و الظلم و الاعتساف (میبدی، ۱۳۷۶:۲۰۴) اندک است.

از دیگر ویژگی‌های نعت، استفاده از جار و مجرور بعد از مضاف‌الیه است که میبدی نیز در این حالت به پیروی از منشیان دوره قبل به کرات از آن استفاده می‌کند. مانند:

مستوفی الممالک بالاستحقاق (میبدی، ۱۳۷۶: ۲۳۶)، المتفرد بالسیاق فی الافاق (میبدی، ۱۳۷۶: ۲۲۶).

- استفاده از دو جار و مجرور بعد از مضاف مانند: رافع اعلام الشریعه فی الفلک بالعلم و التقوی (میبدی، ۱۳۷۶: ۲۳۵) و ناظم المصالح الانام من الدانی الی الاعالی. (میبدی، ۱۳۷۶: ۵۸) در عبارت‌های زیر بعد از مضاف‌الیه، جار و مجرور و بعد از آن عطف می‌آورد که ناظر به سیاق دوره قبل است: معاذ المسلمین فی المشارق و المغرب و ملاذ المؤمنین من الابعاد و الاقارب (میبدی، ۱۳۷۶: ۲۴۰).

در عبارت زیر، حرف جر بین دو مضاف فاصله می‌شود و بعد از مضاف، عطف می‌آید: راقم ارقام العدل علی البیاض الایام و مسود اللیالی (میبدی، ۱۳۷۶: ۵۸).

با توجه به اینکه میبدی صدر نامه را با دقت زیاد و استفاده از نعوت و صفات می‌نویسد و در محتوای صدر نامه برای طول عمر و بقای قدرت مخاطب دعا می‌کند، می‌توان چنین گفت که رکن ادعیه برای او از اهمیت خاصی برخوردار است.

۲-۱-۲-۲ تفرشی

در این کتاب، ۵۶ نامه ثبت شده که غالباً دارای عنوان هستند و مخاطب مشخص دارند. مخاطبان نامه و ممدوحان تفرشی در تعلیقات کتاب به طور مبسوط معرفی شده‌اند. اولین نکته‌ای که در صدر این نامه‌ها توجه را معطوف به خود می‌سازد، این است که جایگاه و نام مخاطبان تغییری در سبک و شیوه تفرشی در نگارش نامه ایجاد نمی‌کند و نویسنده در بخش ابتدایی نامه‌ها کمترین توجهی به مخاطب و نعت او می‌کند. مثلاً در نامه به نواب میرزا می‌گوید: بنده شرمنده محمد الحسینی بعد از ادای لوازم دعا و تعظیم و قضای حق ثناگستری و تسلیم... معروض می‌گرداند (تفرشی، ۱۳۹۰: ۱۴). نامه به منشی الممالک را با این عبارت آغاز می‌کند: ادای مدعای شوق را عبارتی شایسته نیست (تفرشی، ۱۳۹۰: ۱۸). در نامه به نواب اعتمادالدوله هم می‌گوید: بنده دیرینه که به منتسبان آن درگاه معروف است (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴۷). می‌توان چنین گفت که تفرشی کمترین توجه را به صدرنامه‌ها دارد و خواننده نمی‌تواند مرز مشخصی برای صدر و متن نامه معین کند. با این حال مشخصات معدودی را می‌توان برای صدر نامه‌های تفرشی در نظر گرفت:

یکی از شگردهای اصلی تفرشی در ابتدای نامه معرفی خود است که در اکثر نامه‌ها رعایت می‌شود. این بنده قدیم محمدحسین الحسینی... تنها تغییری که در این معرفی روی می‌دهد، صفت بنده است که علاوه بر قدیم، داعی، شرمنده، دورمانده، منزوی زاویهٔ خمول و... را نیز به کار می‌برد. معتکف هاویهٔ افول محمدحسین الحسینی... (تفرشی، ۱۳۹۰: ۷۹).

بعد از این معرفی تقریباً ثابت، اشاره‌ای بسیار مختصر به مخاطب می‌کند.

یکی از ترفندهای او برای مدح مخاطب استفاده از (ی) نسبت است که در دورهٔ گذشته کاربرد چندانی نداشته است. مورادی مانند: جناب خداوندی عالیجاهی (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴). جالینوس الزمانی و افلاطون الدورانی (تفرشی، ۱۳۹۰: ۷۹).

از دیگر ترفندها در صدر نامه استفاده از شعر است که تقریباً در ده نامه به کار می‌رود. مثلاً پاسخ به نامهٔ نواب را با این ابیات آغاز می‌کند:

چه لطف بود که ناگاه رشحهٔ قلمت
حقوق خدمت من عرضه کرد بر کرمت

به نوک خامه رقم کرده‌ای سلام مرا
که کارخانهٔ دوران مباد بی رقت

(تفرشی، ۱۳۹۰: ۵۳)

تفرشی در صدر نامه‌هایش از نعوت مفرد و مرکب استفاده نمی‌کند و مواردی چون تعدد صفت، جار و مجرور بعد از مضاف و... در نامه‌های او بندرت به کار می‌رود، اما در جواب نامه به خلیفه سلطان چندین بار این سنت را می‌شکند و می‌گوید:

ذرهٔ اخلاص سرشت، محمدحسین الحسینی خود را مشهود خاطر خطیر و ضمیر منیر
تنویر نواب مستطاب، مالک رقاب قدوسی القاب، کروبوی جناب لاهوتی ایاب ...
(تفرشی، ۱۳۹۰: ۷۸). سپس با این شیوه ادامه می‌دهد:

عطف متعدد به مضاف: سلطان السادات و العلماء و الاشراف.

جار و مجرور بعد از مضاف و عطف بعد از مجرور: برهان‌الوزراء و الحكماء فی
الاصقاع و الاطراف.

تعدد مضاف: اعتمادالدولة العلیة العالیة الخاقانیه.

تعدد مضاف: اعتماد السلطنة القاهرة الباهرة اسلطنیه (تفرشی، ۱۳۹۰: ۷۸).

می توان چنین گفت که شاید زمان نگارش این نامه به ایام جوانی تفرشی برگردد که وی هنوز در نامه نویسی مقلد است. از دیگر موارد اندک استفاده از نعت در صدر نامه می توان به موارد معدود زیر اشاره کرد:

جار و مجرور بعد از مضاف و عطف بعد از جار و مجرور: منشی ممالک بالارث و استحقاق (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴).

عطف متعدد بعد از جار و مجرور: عالیجاه مسیحاً للسيادة و الايالة و الصفوة و الاقبال عیسی خان قورچی باشی (تفرشی، ۱۳۹۰: ۸۸).

عطف متعدد بعد از جار و مجرور: عالیجاه کمالاً للایالة و الشوكة و الاقبال (تفرشی، ۱۳۹۰: ۸۹).

عطف بعد از مضاف: مرجع الافاضل، مفخر الاقران و الاماثل (تفرشی، ۱۳۹۰: ۶۸). تعدادی از نامه های تفرشی فاقد صدر هستند. مثلاً در نامه ای که خبر مرگ پسرش را اعلام می کند، هیچ مقدمه ای و عنوانی نمی آورد. نامه با این جمله شروع می شود: این سوخته سوخته سوختنی با جان پرملال و خاطر تمام اندوه و کلال درمان نوحه سرای و بیان مصیبت برای چه سراید که... (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴۶). هنگامی که می خواهد فوت شاه قوام الدین را اعلام کند باز هم بخش صدر نامه را حذف می کند: نمی دانم به کدام زبان شرح کراهت قضیه متساوی الیه نمایم یا به کدام قدم وادی پریشان بیان این قصه پیمایم (تفرشی، ۱۳۹۰: ۱۵). جواب رقعۀ شاه سلیم را نیز بدون مقدمه و صدر می دهد: از ورود رقعۀ سامیه حقیقت معنی و حدت ذاتی و کیفیت اتحاد معنوی حقیقی که به سبب عوایق ظاهری در جلباب جفا مستور بود... (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴۰).

در نامه های تفرشی، یکی از نامه ها با دعای عربی آغاز می شود که در این کتاب منحصر به فرد است: الحمد لله تعالی و صلواته علی نبیه المبعوث الی کافه الخلق بشیراً و نذیراً الذی... (تفرشی، ۱۳۹۰: ۸۳). در این نامه بعد از دعا و فصل الخطاب از ابیات فارسی هم استفاده می کند. موارد این چنینی که در آن تفرشی به صدر نامه و دعا برای طول عمر مخاطب یا بقای قدرت او توجه دارد اندک است و می توان گفت که وی توجه چندانی به رکن ادعیه در صدر مکتوبات ندارد.

همچنان که ملاحظه می‌شود میبدی به استفاده از نعت متنوع با دقت به جایگاه مخاطب و مقتضای حال توجه دارد. استفاده از نعوتی که مناسب با نام و جایگاه مخاطب نامه است، استفاده از نعت مرکب با تعدد مضاف‌الیه و استفاده از عطف واحد به مضاف در نعت و نیز عطف متعدد و آوردن جار و مجرور بعد از مضاف‌الیه از دیگر شیوه‌های میبدی در نگارش صدر نامه و مدح و نعت مخاطب است در حالی که این موارد برای تفرشی حائز اهمیت نیست و در این بخش از نامه‌هایش از دبیران و منشیان دوره قبل پیروی نمی‌کند. صدر نامه‌های او مختصر و بدون مدح و نعت است. تفرشی در این بخش به معرفی مختصر خود بسنده می‌کند و برای مخاطب غالباً از **ی** نسبت بهره می‌گیرد. استفاده از اشعار فارسی و عربی و نیز صنایع ادبی در صدر مکتوبات میبدی دیده می‌شود که در نامه‌های تفرشی معدود و اندک است.

۲-۲-۲- متن نامه

۲-۲-۲-۱- میبدی

از آن‌جا که میبدی به صدر نامه‌ها توجهی ویژه دارد، بخش متن نامه را ساده‌تر می‌نویسد و سعی می‌کند در این بخش با استفاده از آیات قرآنی و ابیات فارسی و عربی موضوع اصلی نامه را برای مخاطب تبیین کند: امید که به حکم (ولا تزر وازرة وزر أخری (انعام/ ۲۶۴)) گناه اغیار از فقیر نبینند (میبدی، ۱۳۷۶: ۱۰۱)، چگونه رشوه گیرم و حق تعالی گوید: (و لا تأکلوا اموالکم بینکم بالباطل و تدلوا بها الی الحکام لتأکلوا فریقاً من اموال الناس بالاثم و انتم تعلمون (بقره/ ۱۸۸)) (میبدی، ۱۳۷۶: ۱۴۳).

از جمله مواردی که در آن در متن نامه از صنایع ادبی استفاده می‌کند، می‌توان شواهد زیر را ذکر کرد: حکایت زهری که از دست اعدا چشیدم و شکایت قهری که از آن طایفه کشیدم (میبدی، ۱۳۷۶: ۶۴)، هر روز به وجهی شماتت اعدا می‌کشم و زهر غصه از محنت انجام خضرا می‌چشم (میبدی، ۱۳۷۶: ۱۱۵)، در بادیه تحیر سرگشته بودم و بر پادپای تفکر سیر می‌نمودم (میبدی، ۱۳۷۶: ۷۶)، زورق اندیشه را به ساحت تعویق انداخت (میبدی، ۱۳۷۶: ۸۳). در واقع می‌توان چنین گفت که میبدی در مواردی که به دنبال اثبات عقیده است و یا می‌خواهد خود را از اتهامی مبرا کند، متن نامه را با استفاده از صنایع ادبی

و با استناد به آیات قرآنی طولانی تر می‌کند. در این حالت هم متن دارای اطناب مملّ نیست و استفاده از هنر نویسندگی و انشاء در حدّ متعادل است.

منشآت میبدی در برگیرنده اخوانیات است و این نامه‌ها به موضوعاتی چون شرح هجران، عرض ارادت، شوق دیدار، گزارش احوال، بیان حال و دفاع از خود و... می‌پردازد که در زیر نمونه‌هایی از آن می‌آید:

شرح هجران: حقا که اشتداد اشتعال نیران هجران، نه به مرتبه‌ای است که برق اندیشه بر آن تابد... و امید دارد به زودی دیدار حاصل شود (میبدی، ۱۳۷۶: ۴۴). تا از صحبت شریف محرومم، کلمه‌ای به کام خاطر نگفتم و یک گوهر تحقیق به مراد دل نسفتم (میبدی، ۱۳۷۶: ۵۱).

عرض ارادت و شوق دیدار: مدتی مترصد فرصت بودم که رایات اخلاص و هواداری در میدان ظهور و اظهار برفرازم و آیات اختصاص و خدمتکاری زینت نسخه شعور و اشعار سازم (میبدی، ۱۳۷۶: ۵۰).

گزارش کار و بیان حال خود: در این اوقات از چمن روزگار سعادت آثار غنچه نوشکفت و شرحی ممزوج بر «شمسیه منطوق» رقم تحریر پذیرفت (میبدی، ۱۳۷۶: ۵۲). به تلاطم امواج مصایب و تراکم افواج نوایب گرفتار مانده (میبدی، ۱۳۷۶: ۴۰).

دفاع از اندیشه‌های خود: پیوسته روی اخلاص و اختصاص بر عتبه متابعت و مطاوعت دارد و آستان ملائک آشیان را کعبه سعادت و قبله عبادت می‌شمارد (میبدی، ۱۳۷۶: ۴۵). گزارش بروز فتنه: در شعبان ... آتش فتنه و آشوب سر به فلک کشید ... جناب داروغه با وجود اسباب حشمت و شوکت، فرار بر قرار اختیار کرده (میبدی، ۱۳۷۶: ۵۷).

گله از اوضاع علم و شکایت از مردم: گروهی که در زمان سلاطین سابق علم را برافراشته‌اند مراتب بلند و مناصب ارجمند داشته‌اند، و اکنون جمعی که جواهر بحر تحقیق‌اند در سلک ارباب تزریق‌اند؛ خاک فلاکت بر مدارس بیخته و آب روی طلبه و مدرس ریخته، منسوب به مراتب و منسوب به مناصب قومی مردودند که می‌گویند: اجداد ما فاضل بودند، بزرگی منحصر در شرف اب و جد می‌دانند (میبدی، ۱۳۷۶: ۵۴).

در نامه به شرف‌الدین محمود دیلمی نیز به شکایت از خواص و عوام می‌پردازد (میبدی، ۱۳۷۶: ۱۱۴). طولانی‌ترین نامه نیز بیان شرایط قاضی و قضاوت است.

همچنان که مشاهده می‌شود، در متن نامه مسائل اجتماعی، حکومتی، جنگ، ادبی و... بیان می‌گردد و نویسنده به عنوان شاهد دست اول آن‌ها را بیان می‌کند. این بخش از نامه از باب اطلاعات تاریخی ارزشمندترین و مهم‌ترین بخش نامه است.

۲-۲-۲-۲ تفرشی

تفرشی برخلاف میبیدی، بیشتر به متن نامه توجه دارد و هنر نویسندگی خود را در این بخش نشان می‌دهد. مثلاً: از پرتو عنایت تامه آن مجمل تفصیل حقایق اعیان و فذلک حاصل اجزای کون و مکان، جمیع مکروهات ارتفاع پذیرفت (تفرشی، ۱۳۹۰: ۱۶). در مواردی با استفاده از توصیفات و تعدد اضافات متن را مطنب می‌کند: دادار بی‌همال و خداوند لم‌یزل و لایزال، ایشان را جهت مصالح عباد و آبادانی بلاد و انصاف مظلومان و دستگیری ملهوفان و سدّ ثغور اسلام و رعایت جمهور انام و حفظ ملت بیضا و حمایت شریعت غراً... تعیین فرموده (تفرشی، ۱۳۹۰: ۳۱)، بهجت خاطر دوستی مآثر از صحبت لازم المسرت خیراندیش وفاکیش دقیقه‌شناس خجسته‌شیم، خان‌عالم... زیاده از آن بود که... (تفرشی، ۱۳۹۰: ۳۷)، روز بازار مراد روی به کساد آورده، ریاض طرب آسیب صرصر خزان یافته و لشکر غم به خلوتخانه درون تافته (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴۸)، این نادان هیچ مدان بی‌سر و سامان را که به غیر آستان اقبال آشیان خداوند پناهی نیست و جز عنایت و شفقت خدایگان در این نشأ فانیه امیدگاهی نه. (تفرشی، ۱۳۹۰: ۱۳) تفرشی از آیات قرآنی و اشعار به نسبت میبیدی کمتر استفاده می‌کند. با این حال برای به اثبات رساندن دیدگاه خود توجه خاصی به آیات قرآن دارد. مانند: به ذریعه امتثال فرمان واجب الاذعان (یا ایها الذین آمنوا صلوا علیه وسلموا تسلیماً) (احزاب/ ۵۶)) خود را مستعد قبول فیضان رحمت ربانی گردانیده (تفرشی، ۱۳۹۰: ۵۷).

موضوع نامه‌های تفرشی شبیه نامه‌های میبیدی و دیگر نامه‌های مکتوب در ادبیات فارسی است که به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

شرح حال: چه گویم؟ پارسال آن ایام در قزوین به چه عنوان گذرانیده‌ایم و الحال به چه سان می‌گذرد (تفرشی، ۱۳۹۰: ۲۹).

تقاضای شغل: به خدمتی از خدمات ظاهری نیز سرافراز گردد تا ادای حقوق آن نعمت به نوعی گذارد (تفرشی، ۱۳۹۰: ۷۵).

بیان هجران و شکایت از دوستان: نمی‌دانم حکایت هجران بیان کنم یا اشتیاق خاطر پریشان عرضه داشته، شکایت فراموشی از دیرین دوستان به عنوان تظلم و دادخواهی بر در این و آن... ابنای زمان سلسله محبت و رشته و داد گسیخته‌اند (تفرشی، ۱۳۹۰: ۱۰).

پشیمانی از رفتار گذشته: اکنون از ارتکاب هر ناشایست و نابایست نشأه عرق تحسر و خجلت و ندامت است... پشیمانی از ایتلاف با بنی نوع و آزرده‌گی از آمیزش این و آن و... از قابلیت تقریر و تحریر بیرون است (تفرشی، ۱۳۹۰: ۸۴).

گله از نرسیدن جواب نامه‌اش: از بی‌طالعی‌ها که قرین احوال مستمندان دلافکار است به جواب هیچ کدام تشرف نمی‌یابد (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴۷).

تقاضای توجه و کمک: تفقد این منزوی زاویه فراموشی و منطوی گوشه بی‌توشه خاموشی بنماید (تفرشی، ۱۳۹۰: ۶۸).

شوق دیدار: شوق و غرام به خاک بوسی آستان اقبال آشیان که کیمیای... (تفرشی، ۱۳۹۰: ۶۵). میبیدی می‌کوشد در متن نامه از آرا و عقاید خود دفاع کند؛ به همین علت متن نامه‌های او ساده هستند و در آن‌ها کمتر به صنایع ادبی و سجع و ترصیع پرداخته شده است. رویکرد اصلی او در متن نامه بیشتر استناد به آیات قرآن و احادیث و نیز استفاده از ابیات معروف است در حالی که تفرشی در متن نامه هنر نویسندگی خود را نشان داده و قسمت اصلی نامه را در این بخش قرار می‌دهد. او حتی با استفاده مکرر از وصف و اضافه، متن را مطنب می‌کند. موضوع نامه‌های هر دو نویسنده به سیاق بیشتر نامه‌های فارسی شرح حال و هجران، شوق دیدار، تقاضا و... است.

۲-۲-۳- انجام نامه

۲-۲-۳-۱- میبیدی

همچنان که گفته شد در اخوانیات که موضوع بیشتر نامه‌های میبیدی است، نویسنده اجابت خواسته اصلی متن نامه را از مخاطب خود تمنا می‌کند که البته با توجه به جایگاه مخاطب متغیر است. در منشآت میبیدی، نویسنده به صورت واقعی یا برای تعارف و بزرگداشت، مخاطبان خود را در مقامی بالاتر می‌بیند و از آن‌ها تقاضایی می‌کند. این درخواست و آرزو ممکن است به زبان عربی باشد:

المأمول من محاسن اخلاقه و میامن اشفاقه، ملاحظتی بعین العنایة و محافظتی عن اهل السعایة (میبدی، ۱۳۷۶: ۷۱).

اما بیشتر درخواست‌ها به زبان فارسی هستند. در نامه‌ای که موضوع آن بیکار شدن و منزوی گشتن میبدی است، خواسته نویسنده چنین است:

- مأمول آنکه گاهی برق عنایت بر من سوخته تابد و در حوالی ضمیر منیر مجال حضور یابد (میبدی، ۱۳۷۶: ۱۲۱).

برای ذکر نمونه‌هایی از این دست داریم: امید به کرم واجب‌الوجود و نعم صاحب‌الوجود آن که دست قدرت از آستین غیب بیرون آید و گره هجران که اشک شبانه نمونه آن است بگشاید (میبدی، ۱۳۷۶: ۷۹). معروض خاطر ملکوت ناظر آنکه ... دیگر خدمات را منتظرم و به ساختن آن مفتخرم (میبدی، ۱۳۷۶: ۱۱۸).

ویژگی دیگر رکن ختم نامه، دعا است که بیشتر برای طول عمر و بقای قدرت مخاطب بیان می‌شود و می‌تواند فارسی یا عربی باشد. از جمله ادعیه عربی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- أسأل الله توفیق التمام و أنه ولیّ کلّ انام (میبدی، ۱۳۷۶: ۷۶). و الاستعانة من الله الاحد الصمد (میبدی، ۱۳۷۶: ۸۷). لازال ظلّه محفوظاً عن الزوال مبسوطاً علی اهل الكمال (میبدی، ۱۳۷۶: ۱۰۱).

بعضی از نامه‌ها نیز با ادعیه فارسی ختم می‌شوند. مانند: عتبه علیه مجمع ارباب جلال و منبع زلال کمال باد! (میبدی، ۱۳۷۶: ۴۵) آستان آسمان مثال مشرق آفتاب کمال باد! (میبدی، ۱۳۷۶: ۴۲) ظلال جلالش بر مفارق اهل کمال مبسوط، و اطراف و اکناف جهان برای او مضبوط باد! (میبدی، ۱۳۷۶: ۵۸)

گاهی نیز ختم نامه و دعای آن بر مضامین دینی مشتمل است مانند صلوات بر پیامبر اسلام (ص): وَ الصلوه علی سید الخلائق فی الدنیا و الآخرة و آله و اولاده و عترته الطاهرین (میبدی، ۱۳۷۶: ۱۳۳).

در مواردی خارج از سبک و سیاق مرسوم در نامه‌های این دوره و دوره ماقبل آن، استفاده از شعر نیز در انجام نامه‌ها دیده می‌شود. نمونه:

خدایا تا قرار است آسمان را	مکن خالی از این سلطان جهان را
فلک چون خاتمش زیر نگین باد	کلید عالمش در آستین باد

(میبدی، ۱۳۷۶: ۵۱)

استفاده از شعر در انجام نامه از شگردهایی است که میبدی انجام می‌دهد و در بیشتر نامه‌های این دوره دیده نمی‌شود.

۲-۲-۳-۲- تفرشی

گفتیم که ویژگی اصلی انجام نامه‌ها را می‌توان در تکرار خواسته اصلی و دعا برای مخاطب که می‌تواند فارسی یا عربی باشد در نظر گرفت. دعای دینی و مذهبی شامل صلوات و... هم در پایان نامه‌ها دیده می‌شود. برخی نیز نامه را با نوشتن بیت یا ابیاتی به انجام می‌رسانند. در مواردی که موضوع اصلی نامه درخواست کمک، حفظ مقام یا دفاع از عقاید خود است می‌توان آن مکتوب را از نوع اسئله دانست. مثلاً در نامه‌ای می‌گوید: از ذات طبع وقاد... به این تنگدست تُنک مایه معارف عطیه فرموده. در انجام نامه خواسته را تکرار می‌کند و می‌گوید: امید که از توجهات صوری و معنوی... به طور دلخواه بهره‌مند بگردد (تفرشی، ۱۳۹۰: ۳۸). چشم آن دارم که در این دو سه روزه زندگی پیشانی بخت این شوریده راه به صیقل خاطر ملکوت ناظر جلا... (تفرشی، ۱۳۹۰: ۷۵). وقتی تفرشی خواسته اصلی را دوباره تکرار می‌کند، از واژگان متعارف منشیان و دبیران چون امید که...، استدعا آنکه...، امید دارم... استفاده می‌کند. در چنین حالتی بسامد «امید که» از دیگر عبارات‌ها بیشتر است.

از موارد ختم کردن نامه با دعای فارسی: الهی تا قیام قیامت کبری کامروای دولت و صحبت بوده، دوستکام باشد (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴۷). زیاده چه نویسد. سال‌های بسیار کامروای صورت و معنی باشد (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴۰).

در مواردی نیز با زبان عربی برای طول عمر ممدوح و مخاطب دعا می‌کند: اللهم متع العالمین بطول بقائه بمحمد و آله (تفرشی، ۱۳۹۰: ۷۰). السَّلامُ عَلَیْکُمْ أَوْلًا و آخِرًا و ظاهراً و باطناً و رَحْمه الله و بَرَکاته (تفرشی، ۱۳۹۰: ۵۳).

یکی از رویکردهای اصلی تفرشی در ختم نامه استفاده از عبارتهای کوتاه و مشهور عربی است. مانند: والباقی عند التلاقی (تفرشی، ۱۳۹۰: ۳۷). بِحَقِّ الْحَقِّ وَالِدُعَاءِ (تفرشی، ۱۳۹۰: ۶۵). و مِنَ اللَّهِ التَّوْفِيقِ (تفرشی، ۱۳۹۰: ۴۶). استفاده از عبارت موجز «والسلام» در بسیاری از نامه‌ها دیده می‌شود. نیازی به تقریر نیست که چنین رویکردی فاقد نکات ادبی و بدعت منشیان و دیران دوره قبل و یا برخی از معاصرین است. تفرشی در مواردی نیز تاریخ نگارش نامه را ذکر می‌کند که باز به همان سیاق معمول و مرسوم است که در دوره‌های بعد بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. مانند: تحریراً فی شهر ذیقعدة الحرام من شهر سنة... (تفرشی، ۱۳۹۰: ۹۱).

شیوه هر دو نویسنده در انجام نامه‌ها شبیه به هم و به شیوه معمول دوره قبل است که با استفاده از عبارات متداولی چون مأمول که، امید که و... خواسته اصلی نامه را در انجام نامه تکرار می‌کنند. ویژگی دیگر انجام نامه‌ها دعاهای ثابتی چون دعا برای بقای قدرت و طول عمر مخاطب است که باز در نامه‌های هر دو نویسنده مشترک است. این ادعیه گاه فارسی و گاه عربی است. از موارد ابداعی میبیدی در این بخش استفاده از اشعار فارسی یا عربی است که در نامه‌های تفرشی کاربرد ندارد. تفرشی در این بخش بر سادگی و کوتاهی عبارات دعایی تأکید دارد اما عبارتهای میبیدی اندکی بلندتر هستند.

۳- نتیجه‌گیری

از آن جا که بعد از حمله مغول، تعداد قابل توجهی از نویسندگان و منشیان از به کار گرفتن ساختار ثابت نامه نگاری یعنی محدود شدن در سه بخش آغاز، متن و انجام احتراز دارند و عده دیگری نامه‌های خود را بر پایه همان ساختار سه گانه می‌نویسند، این پژوهش به مقایسه نامه‌های دو تن از منشیان دوره صفوی می‌پردازد تا میزان تبعیت آن‌ها را از سبک دوره قبل و یا نوآوری‌شان مشخص نماید. برآیند پژوهش نشان می‌دهد که:

- میبیدی، در عنوان و نعت صدر نامه‌ها، برای هر فرد عنوان و نعتی به کار می‌برد و از تکرار پرهیز دارد و برای این کار جایگاه مخاطب و مقتضای حال را در نظر می‌گیرد. در استفاده از توصیف و صفات و نیز دعا، به نام و جایگاه مخاطب توجه می‌کند و دعا و

وصف را متجانس با نام او می آورد. اما تفرشی به جایگاه و نام مخاطب توجهی ندارد و گیرنده نامه را نعت نمی کند.

- از دیگر ویژگی های صدر نامه در منشآت میبیدی این است که در بعضی موارد از اشعار فارسی و عربی و نیز صنایع ادبی جهت ایجاد سجع استفاده می کند. تفرشی در مواردی از شعر برای ابتدای نامه استفاده می کند اما از صنایع ادبی بهره نمی گیرد.

- میبیدی نعت های مفرد را غالباً بدون یای نسبت و با توجه به لقب اصلی مخاطب می آورد. با این حال بیشتر از نعت های مرکب استفاده می کند. نعت های مرکب غالباً با استفاده از تعدد مضاف الیه و یا عطف واحد به مضاف و یا استفاده از جار و مجرور بعد از مضاف الیه است که بیشتر مطابق سبک و سیاق دوره قبل می باشد. بر خلاف میبیدی، تفرشی از یای نسبت استفاده می کند و استفاده از تعدد صفات، عطف متعدد، جار و مجرور بعد از مضاف و... نیز بندرت صورت می گیرد.

- از آن جا که نامه های میبیدی و تفرشی در زمره اخوانیات قرار می گیرند، موضوعات اصلی آنها شرح هجران، عرض ارادت، شوق دیدار، دفاع از رفتار خود و... است. نویسندگان در متن نامه به بیان مسائل اجتماعی، حکومتی، ادبی، جنگ و... می پردازند و این بخش از نامه ها اطلاعات ارزشمندی را در اختیار خواننده قرار می دهد.

- در انجام نامه ها، نویسنده خواسته اصلی متن نامه را از مخاطب خود طلب می کند. در این بخش نیز هر دو نویسنده به شیوه معمول دوره قبل از عبارات های متداول چون مأمول است، امید که و... استفاده می کند. دعاها بیشتر برای طول عمر و بقای قدرت مخاطب است که به تناوب به صورت فارسی و عربی بیان می شود. در مواردی نیز دعای ختم نامه، مشتمل بر مضامین دینی چون صلوات است و گاهی نیز به شیوه مرسوم دوره قبل از اشعار فارسی و عربی استفاده می شود. نکته قابل ذکر این است که تفرشی بر خلاف میبیدی این بخش از نامه را بدون اطناب و شاخ و برگ دادن انجام می دهد و دعاهای او غالباً ساده، رایج و البته کوتاه و تکراری هستند.

در واقع شیوه میبیدی بر نگارش ساختار نامه بیشتر بر مبنای سبک و سیاق دوره قبل است و از آن جا که نویسندگان و منشیان دیگر این دوره چون تفرشی و نصیرای همدانی از این شیوه پیروی نمی کنند، می توان گفت که میبیدی از آخرین نسل منشیانی است که ساختار

نامه‌هایش به صورت مشخص و بر پایه سبک و سیاق خاص دوره قبل نوشته شده. در مقابل او، تفرشی بیشتر به سبک تجدّد تعدادی از نویسندگان معاصر خود توجه دارد و به دنبال فاصله گرفتن از سبک و سیاق دوره قبل است.

فهرست منابع

منابع عربی

۱. قرآن کریم. (۱۳۸۴). ترجمه مرحوم الهی قمشه‌ای، قم: الهادی.

منابع فارسی

۱. بغدادی، محمد بن موید. (۱۳۸۵). **التوسل الی التوسل**. تصحیح احمد بهمنیار. چاپ اول. تهران: انتشارات اساطیر.
۲. تفرشی، محمدحسین. (۱۳۹۰). **منشآت تفرشی**. پژوهش، تصحیح و تعلیقات محسن بهرام-نژاد. چاپ اول. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۳. جهادی، سید امیر. (۱۳۹۳). «توسل در عصر تیموری». *کهن‌نامه ادب فارسی* (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی) سال پنجم. شماره دوم. تابستان ۱۳۹۳. صص ۷۵-۹۸.
۳. خاقانی، افضل‌الدین. (۱۳۸۴). **منشآت خاقانی**. تصحیح و تحشیه محمد روشن. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۴. خطیبی، حسین. (۱۳۸۶). **فن نثر در ادب فارسی**. چاپ دوم. تهران: انتشارات زوار.
۵. درپر، مریم و قوام، ابوالقاسم و فتوحی رودمعجنی، محمود و هاشمی، محمدرضا. (۱۳۹۱). «اسلوب نوشتار نامه‌های فارسی، توصیف و طبقه‌بندی گونه‌ها». *فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. سال پنجم. شماره اول. بهار ۱۳۹۱. صص ۴۷-۶۶.
۶. سلیمانی. (۱۳۸۸). **منشآت سلیمانی**. به کوشش رسول جعفریان. چاپ اول. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۶). **سبک‌شناسی نثر**. چاپ سوم. تهران: میترا.
۷. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۰). **تاریخ ادبیات ایران**. جلد اول. چاپ نوزدهم. تهران: ققنوس.
۸. فیاض انوش، ابوالحسن. (۱۳۸۹). «میر حسین میبدی (مقتول ۹۱۱ ه. ق.) یک بازشناسی تاریخی». *فصلنامه پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان*. دوره دوم شماره ۳. پاییز ۱۳۸۹. صص ۹۳-۱۱۵.

۹. گاوآن، عمادالدین محمود. (۱۳۸۱). **مناظر الانشاء**. تصحیح معصومه معدن کن. چاپ اول. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۱۰. میدی، حسین بن معین‌الدین. (۱۳۷۶). **منشآت میدی**. تصحیح و تحقیق نصرت‌الله فروهر. چاپ اول. تهران: نشر نقطه.
۱۱. میهنی، محمد بن عبدالخالق. (۱۳۸۹). **آیین دبیری**. تصحیح و توضیح اکبر نحوی. چاپ اول. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۲. واحد اسدالله. (۱۳۷۸). «ترسل و انشای فارسی از آغاز تا قرن ششم». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*. صص ۱۲۱-۱۶۶.
۱۳. وطواط، رشیدالدین. (۱۳۸۳). **نامه‌های رشیدالدین وطواط**. تالیف قاسم تویسرکانی. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

